

Patrycja Miśko

Koło Naukowe Studentów Resocjalizacji "Dwa Światy"

Seksualizacja kultury a ryzykowne zachowania seksualne. O potrzebie skutecznej profilaktyki...

Pod pojęciem ryzykownych zachowań seksualnych należy rozumieć uprawianie seksu bez użycia prezerwatywy, z partnerem zarażonym chorobą przenoszoną drogą płciową bądź będącym nosicielem wirusa HIV (Carr, 2004, s. 7). Do głównych skutków tych zachowań należą niepożądane ciążę nastolatek, choroby weneryczne i infekcje spowodowane wirusem HIV. Każdy z nich może negatywnie wpływać na zdrowie, samopoczucie oraz rozwój młodego człowieka. Każda jednostka, zanim będzie w pełni gotowa do wchodzenia w relacje seksualne, musi być do tego odpowiednio przygotowana. Według E. Eriksona zadania rozwojowe okresu dojrzewania to:

- akceptacja własnej płci i własnego ciała,
- przyjęcie zdrowego modelu roli płciowej oraz nauka zdrowego stosunku do płci odmiennej,
- kierowanie własną seksualnością (Grzelak, 2007, s. 17).

Realizacja wymienionych zadań pozwala przejść do kolejnych etapów rozwoju psychoseksualnego, w których kluczowym zagadnieniem jest zdolność wejścia w intymną relację z drugim człowiekiem. Istotne jest również połączenie płodności w wymiarze fizycznym z płodnością psychicznego i duchowego rodzicielstwa. Ukształtuje się ona, gdy w okresie dzieciństwa i dojrzewania rozwój psychoseksualny będzie odpowiednio wspierany i nie napotka na przeszkody.

W ostatnich latach seksualność człowieka staje się obszarem problemów zarówno zdrowotnych, jak i psychospołecznych. Największym problemem są wspomniane już ciążę nastolatek i zarażenie wirusem HIV/AIDS oraz chorobami wenerycznymi (Grzelak, 2007, s.17). Podczas konferencji prasowej 19 stycznia 2007 r. wiceminister M. Orzechowski poinformował zebranych, że w nadesłanych na żądanie MEN ankietach dyrektorzy szkół wykazali, iż w roku 2004/2005 w polskich szkołach było 4908 przypadków uczennic w ciąży, a w roku 2005/2006 liczba ta wzrosła do 6410.

Obraz tego zjawiska staje się pełniejszy, gdy przeanalizujemy bardziej szczegółowe dane. Oto one: w roku szkolnym 2004/2005 wśród dziewcząt w wieku 12-15 lat odnotowano 143 ciąży, a w latach 2005/2006 było 177 takich przypadków. W 2004-2005 roku wśród dziewcząt między 16 a 18 rokiem życia było 3515 ciąż. W roku 2005-2006 liczba ta wyniosła 4461. W roku 2004-2005 odnotowano 1250 uczennic w ciąży powyżej 18 roku życia, a w roku 2005-2006 – 1772 (Kuzitowicz, 2007).

Liczne badania potwierdzają, że coraz większa liczba polskiej młodzieży przejawia liberalizm w dziedzinie zachowań seksualnych, który charakteryzował do niedawna głównie kraje Europy Zachodniej i USA.

Tabela 1. Zachowania seksualne wśród uczniów będących w wieku 16 oraz 18 lat w 2005 roku (na podstawie: Gola, 2008, s. 37-53)

		DOŚWIADCZENIE INICJACJI SEKSUALNEJ (% BADANYCH)	
		Udział osób, które miały doświadczenie inicjacji seksualnej w wieku 15 lat lub mniej	Udział osób, które miały doświadczenie inicjacji seksualnej (ogółem)
Chłopcy	16 lat	17	34,9
	18 lat	9,7	49,9
Dziewczęta	16 lat	5,9	20,6
	18 lat	6,5	47,3

Mamy zatem do czynienia z tendencją do coraz wcześniejszego rozpoczynania życia seksualnego przez dzieci, dlatego nie ulega wątpliwości, iż trzeba zadbać o skuteczną profilaktykę.

Mówiąc o profilaktyce należy zacząć od źródła alarmującego stanu rzeczy, a więc od zachodzących w XX wieku przemian obyczajowości seksualnej, które nazwano „rewolucją seksualną”. W jej trakcie stopniowo zmieniała się rola kobiety i model rodziny. Uprzemysłowienie i urbanizacja przyczyniły się do wyzwolenia kobiet spod dominacji mężczyzn, a tradycyjną rodzinę patriarchalną zastąpiła rodzina egalitarna/nuklearna. Ze zmianami w strukturze społecznej i zawodowej, zmianami w kulturze, religijności, polityce, standardzie życia i konsumpcji łączy się silna relatywizacja wartości. Sfera zachowań seksualnych, kiedyś będąca pod wpływem etyki chrześcijańskiej i Kościoła, uległa przemianom pod wpływem laicyzacji

świata zachodniego, co widoczne stało się również w Polsce (Gola, 2008, s. 37-53). Duży udział w tym miały i wciąż mają mass media. Jednakże to, co pokazują media wiąże się bardziej z seksualizacją kultury, a nie z seksualnością. Seksualizacja kultury to jedna z głównych przyczyn wczesnej inicjacji i podejmowania ryzykownych zachowań seksualnych. Według *Raportu o Seksualizacji Dziewcząt* sporządzonego przez Amerykańskie Towarzystwo Psychologiczne w 2007 r. seksualizacja to nie to samo co seksualność. Seksualność to aspekt natury ludzkiej, a seksualizacja to zjawisko dotyczące kultury współczesnej, zwłaszcza masowej. Mamy z nią do czynienia gdy:

- wartość osoby sprowadzana jest do „seksownego” wyglądu lub zachowania,
- fizyczna atrakcyjność osoby zrównana jest z jej seksownością,
- osoba zostaje seksualnie uprzedmiotowiona (widziana jako obiekt użycia seksualnego innych, a nie w pełni swego człowieczeństwa),
- seksualność jest tej osobie nieadekwatnie narzucana (Grzelak, 2007, s. 26).

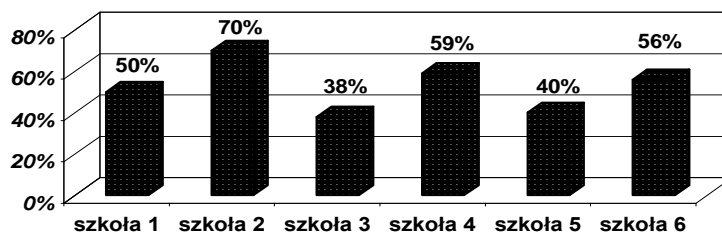
Przez seksualizację rozumieć będziemy zatem wiązanie wartości osoby wyłącznie z jej seksualną atrakcyjnością lub zachowaniem i ukazywanie jej wyłącznie jako obiektu seksualnego.

Tendencja do coraz wcześniejszego rozpoczynania życia seksualnego przez dzieci może wynikać w dużej mierze z medialnych wzorców zachowania, które wpływają na proces socjalizacji. Atrakcyjność fizyczna znajduje się w centrum, a co za tym idzie, miłość staje się utożsamiana z seksem. Wartości takie jak wierność, przywiązanie, wstrzemięźliwość związane z kanonem chrześcijaństwa, odchodzą w społeczeństwie konsumpcyjnym do lamusa, gdyż autorytetem dla młodzieży staje się Madonna czy Doda.

Seksualizacja jest obecna we wszystkich mediach i wpływa na dzieci, którym niekiedy narzuca się pewne treści, które powinny być im jeszcze nieznane (Grzelak, 2007, s. 26). Seks jest wszechobecny w sztuce, reklamie, gazetach, modzie. Masowość zjawiska powodowana jest dużą konkurencją na rynku, która prześciga się w pomysłach na przyciągnięcie klienta. Marketingowe założenie „zwrócenia uwagi poprzez propagowanie seksu” sprawia, że zainteresowanie nim skupia się tylko na jego zmysłowych, biologicznych cechach. Młodzi ludzie są zmuszani do dorastania w nienaturalnym, zbyt szybkim tempie, bez przeżyć, których oni potrzebują, aby czuć się bezpiecznie i ufnie. Media propagują wizję seksu bez miłości, uczą doświadczenia przyjemności, ukierunkowując seks na osiągnięcie orgazmu, a nie na pielęgnowanie bliskości i intymności. Kreując kanon piękna, utrwalają fałszywe przekonanie, że najważniejsze jest idealne ciało. Wszystko, co trafia do dojrzewającej młodzieży, ma wpływ na to, w

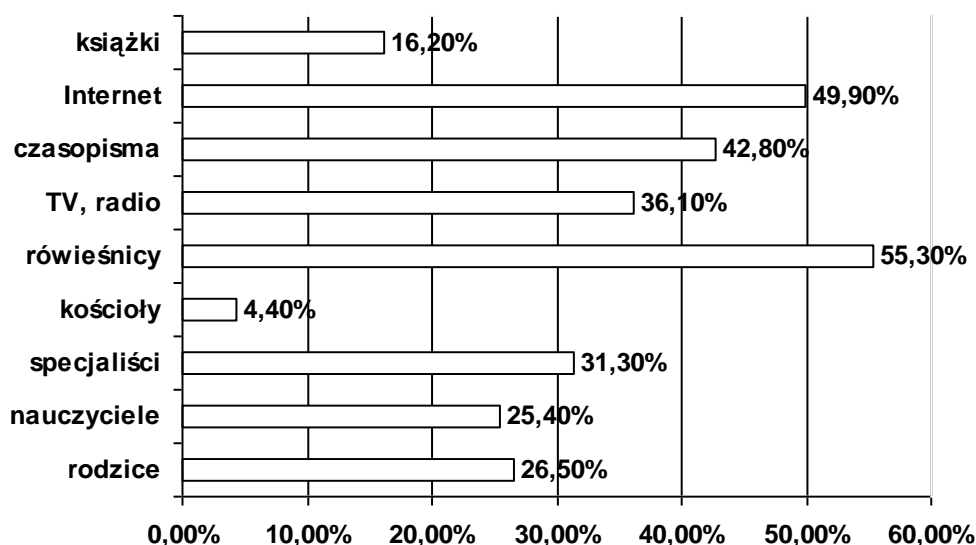
jaki sposób zaczyna ona postrzegać siebie. Widząc jaki sposób bycia jest ceniony, dzieci zaczynają się do niego dostosowywać, by spełnić potrzebę zyskania akceptacji, aprobaty społecznej. Niemały wkład w podejmowanie przedwczesnych kontaktów seksualnych ma prasa typu: *Bravo, Bravo Girl, Popcorn, Twist*. W rubrykach „Mój pierwszy raz” czy „Psychopora- dy” znaleźć można wypowiedzi 12, 13-latków opisujących swoje przeżycia. Młody czytelnik, przed inicjacją, zaczyna się wówczas zastanawiać, czy jest z nim wszystko w porządku, skoro jego rówieśnicy już współżycją, a on nie... Ciekawość i chęć dorównania kolegom/koleżankom powoduje rozpoczynanie kontaktów seksualnych bezrefleksyjnie, w momencie, gdy jeszcze nie jest się do tego odpowiednio przygotowanym i dojrzałym. Wokół propaguje się współżycie seksualne, nie mówiąc nic o konsekwencjach, jakie niesie ono za sobą. Wyniki badań przeprowadzonych w 2006 r. w warszawskich gimnazjach są zatrważające. Ponad połowa uczniów była przekonana, że prezerwatywy w 100% chronią przed HIV/AIDS.

Wykres 1. Przekonanie, że prezerwatywy w 100% chronią przed HIV/AIDS - gimnazja warszawskie (na podstawie: Grzelak, 2006)

Na przeobrażenia modelowe zachowań seksualnych wpływają jednak nie tylko uwarunkowania cywilizacyjno-techniczne, ekonomiczno-społeczne, które przekazywane są poprzez mass media, ale także oddziaływania środowiska wychowawczego. Seksualizować mogą rodzice, stawiając dzieciom, szczególnie córkom wygórowane wymagania co do wyglądu i stroju, a przede wszystkim mogą to robić rówieśnicy. Wpływ rodziny, szczególnie w okresie adolescencji jest bowiem pomniejszony na rzecz grupy rówieśniczej. Nowe wzory zachowań przekazują nastolatkom głównie młodzi (widać to na poniższym wykresie), a to przyczynia się do rozpowszechniania modelu swobody seksualnej i ujednoczenia zachowań młodzieży.

Wykres 2. Źródła informacji o seksualności (na podstawie: Grzelak, 2006)

Źródłem seksualizacji stają się same dziewczynki. Pod wpływem lansowanej obecnie kultury, uczą się one traktować siebie jako obiekty służące do oglądania, które poddawane są ocenie opartej na wyglądzie zewnętrznym, a więc są przekonane, że mają być zawsze piękne i seksowne. Od niedawna także chłopcy wykazują przesadną dbałość o wygląd, o czym świadczy ich coraz częstsza obecność na siłowni, a nawet w solarium. Jak wynika z badań przeprowadzonych wśród młodzieży w wieku od 13 do 19 lat, uczniów różnych typów szkół, chłopcy stawiają wymagania co do różnych części ciała dziewcząt. Dziewczęta postrzegane są przez nich bardzo seksualnie. Oto przykłady niektórych sprecyzowanych „wymogów”:

- „Powinna być ładna i mieć figurę modelki” /19 lat, technikum, współżyje od dawna z wieloma partnerkami/,
- „Seksowna, długie nogi, jędrne pośladki, duży biust” /17 lat, LO/,
- „Nie mam żadnych wymagań, ale musi być piękna” /14 lat, SP/ (Gola, 2008, s. 183-184).

Dziewczyny, jeśli chodzi o prezencję partnera, preferują przystojnych, dobrze zbudowanych, wysokich, ale ważne są dla nich przede wszystkim walory moralne i psychiczne.

Tabela 2. Preferowane cechy sympatii (na podstawie: Gola, 2008, s. 180-190)

Jakie cechy powinien posiadać Twój chłopak/dziewczyna?	Wygląd zewnętrzny	Walory umysłu	Cechy moralne	Walory psychiczne
Dziewczęta (%)	23,3	30,8	40,8	79,3
Chłopcy (%)	46,8	37,6	21,7	47,3

(N = 800) – dane nie sumują się do 100%

Zwracanie uwagi na wygląd zewnętrzny zajmuje duży odsetek nie tylko u chłopców, ale i u dziewczynek. Wiąże się z tym niebezpieczeństwo niedoceniaiania osoby za jej zalety wewnętrzne, a zwracanie przede wszystkim uwagi na fizyczny i seksualny aspekt.

Seksualizacja może być także przyczyną wielu innych negatywnych skutków, na różnych poziomach funkcjonowania jednostki. Wspomniany *Raport o Seksualizacji Dziewcząt* podaje, że najważniejszymi są konsekwencje:

- poznawcze /pogorszenie sprawności umysłowej, logicznego myślenia, obliczeń matematycznych/,
- emocjonalne /brak pewności siebie, nieakceptacja własnego ciała, wstyd, lęk, wstręt do siebie/,
- psychiczne /zaburzenia odżywiania, niska samoocena, depresja/,
- seksualne /zaburzenia w rozwoju zdrowej seksualności, nierealistyczne lub negatywne oczekiwania wobec sfery seksualnej, brak asertywności/,
- związane z własną tożsamością /traktowanie wyglądu i fizycznej atrakcyjności jako centralnej wartości u kobiety/ (Grzelak, 2007, s. 27).

Również dla chłopców seksualizacja stwarza ryzyko niebezpieczeństwa, np. ciężko im znaleźć akceptowalną partnerkę spełniającą warunki dotyczące pięknego ciała i wyglądu. Mają także problemy emocjonalne i intelektualne, ponieważ trudno im dojrzeć do intymnych relacji wykraczających poza sferę cielesną. Takie podejście powoduje powierzchowne rozumienie miłości jako satysfakcji seksualnej i zbyt wczesną inicjację w celu sprawdzenia siebie i partnerki.

Wobec powyższych problemów konieczne jest podjęcie środków zaradczych. Autorzy cytowanego *Raportu o Seksualizacji Dziewcząt*, wspominają o edukacji medialnej, o religii jako alternatywie pop – kultury, a także apelują o ograniczenie seksualizujących treści w mediach i produktach (Grzelak, 2007, s. 28). Jednak to może okazać się niewystarczające. Po-

trzebna jest dobrze zorganizowana profilaktyka wśród dorastającej młodzieży. W Polsce trwają burzliwe dyskusje na temat tego, jak powinny wyglądać programy edukacji seksualnej. Dotychczasowe podejścia: informacyjno-biologiczne i zdrowotno-medyczne, oceniane są jako mało skuteczne. Edukacja i prewencja muszą uwzględniać najważniejsze osobowościowe i środowiskowe czynniki ryzyka i czynniki chroniące. Należy włączyć w działania rodziców, którzy w przeciwieństwie do mass mediów i grupy rówieśniczej, powinni mieć decydujący wpływ na przebieg procesu identyfikacji i tożsamości płciowej. Dlatego też tak ważne jest wychowanie seksualne w rodzinie. Jest to jeden z najistotniejszych czynników chroniących przed wczesną inicjacją seksualną. Jego pozytywne oddziaływanie realizuje się poprzez:

- rozmowy na temat seksu przeprowadzane w domu,
- obecność ojca w rodzinie,
- umiarkowana dyscyplina,
- kontrola spotkań towarzyskich (Szymańska, 2000, s. 80-81).

Wielu rodziców czuje się niekompetentnych lub zażenowanych rozmowami z dziećmi na temat seksu, więc także do nich kierować należy programy edukacyjne.

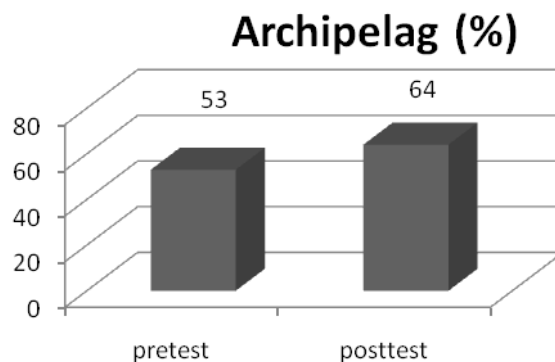
Niewiele mamy w Polsce dobrych programów profilaktycznych z zakresu seksualności dla młodzieży. Można jednak wymienić dwa zasługujące na uwagę. Pierwszy, Płciowość i Odpowiedzialność Nastolatków (PiON) jest polską adaptacją amerykańskiego programu TeenSTAR, stworzonego przez H. Klaus dla ograniczenia ciąży nastolatek i chorób przenoszonych drogą płciową. Akcentuje on wstrzemięźliwość seksualną oraz ma pomóc w rozwiązaniu kryzysów wieku dojrzewania i spełnienia zadań rozwojowych podkreślanych przez Eriksona. Ważnym elementem jest uczenie młodych ludzi umiejętności odpierania presji rówieśniczej i krytycznej refleksji nad przekazami medialnymi z zakresu seksualności, płciowości, seksu. Ciekawym wydaje się podejście S. Grzelaka, doktora psychologii i wiceprezesa zarządu Fundacji Homo Domini im. Karola de Foucauld, który ma ponad dwudziestoletni staż z zakresu profilaktyki problemów młodzieży. Jego zainteresowania koncentrują się wokół poszukiwania skutecznych metod wspierania w dojrzewaniu do budowania trwałych związków i odpowiedzialnego przeżywania własnej seksualności. Opracowany przez niego i współautorów w latach 2001-2002 program „Wyspa Skarbów” skierowany jest do gimnazjalistów i licealistów i podobnie, jak PiON wpisuje się w autorską koncepcję profilaktyki zintegrowanej Grzelaka. Profilaktyka zintegrowana to taka, która stawia sobie za cel skuteczne zapobieganie możliwie szerokiemu spektrum zachowań ryzykownych i problemów młodzieży (np. nikotyna, alkohol, narkotyki, przemoc, depresja, ciąża nastolatek, HIV/AIDS i inne choroby przenie-

szone drogą płciową). W profilaktyce zintegrowanej dąży się do wzmacniania czynników chroniących młodzież przed podejmowaniem zachowań ryzykownych i problemowych oraz do osłabiania czynników ryzyka. Szczególne znaczenie przykładane jest do czynników uniwersalnych, np. więzi z ważnymi dorosłymi, religijności. Program „Wyspa Skarbów” składa się z mityngu z młodzieżą, spotkania z rodzicami oraz szkoleniowego spotkania rady pedagogicznej. Na bazie tego programu powstał „Archipelag Skarbów”, którego zakres treściowy obejmuje:

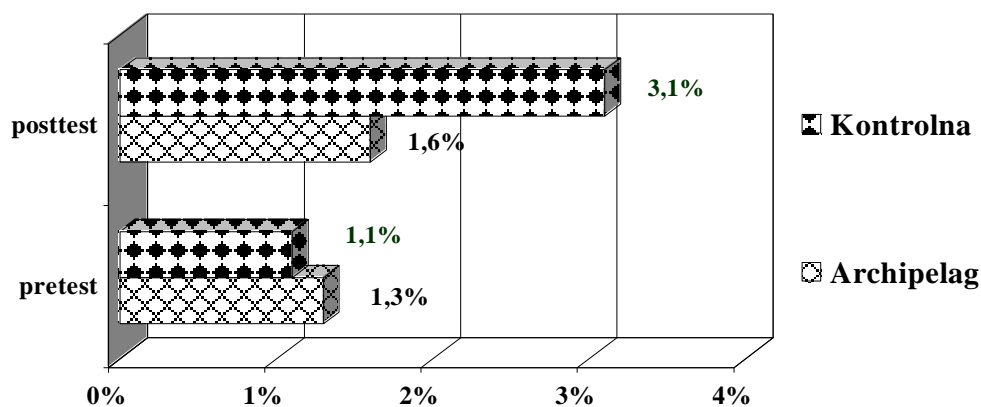
- elementy wiedzy o miłości, seksualności i zadaniach rozwojowych wieku dojrzewania,
- wskazówki dotyczące dojrzałego podejścia do budowania związku,
- problem zachowań agresywnych i uprzedmiotawiających – szczególnie w relacjach między chłopcami i dziewczętami,
- wskazówki dotyczące sposobów radzenia sobie z pięknymi, ale trudnymi do kierowania siłami wewnętrznymi, takimi jak: pobudzenie seksualne, siła zakochania, gniew i złość,
- niektóre mechanizmy rządzące pobudzeniem seksualnym mężczyzny i kobiety,
- bezpośrednie konsekwencje emocjonalne przedwczesnego angażowania się w kontakty seksualne,
- zagadnienia dotyczące odpowiedzialności za własną seksualność w zakresie ewentualnej ciąży lub zakażenia chorobą przenoszoną drogą płciową,
- wiedzę na temat niekorzystnego wpływu środków psychoaktywnych na zawieranie znajomości i budowanie relacji,
- ukazanie siły presji rówieśniczej i sposobów asertywnego radzenia sobie z nią (Grzelak, 2009).

Po kilku latach realizowania programu dostępne są pierwsze wyniki ewaluacji, które można ocenić jako zadowalające. Przykładem są m.in. wyniki badań nad skutecznością realizacji w latach 2006 – 2008 w gimnazjach i szkołach średnich przedstawione na wykresach:

Wykres 3. Intencja czekania z rozpoczęciem współżycia seksualnego do osiągnięcia pełnej dorosłości (dojrzałość, samodzielność, zdolność do odpowiedzialności za rodzinę) – gimnazjum (na podstawie: Grzelak, 2008)

Wykres 4. Wspólzycie seksualne gimnazjalistów w okresie ostatniego miesiąca (na podstawie: Grzelak, 2008)

Z powyższych danych wynika, że edukacja seksualna jest bardzo ważna, bo może wpłynąć na zmianę postaw wobec seksualności w kierunku bardziej dojrzałym, zapobiec wczesnej inicjacji seksualnej, nieplanowanym ciążom, chorobom przenoszonym drogą płciową i wpływom seksualizacji na dojrzewanie młodzieży. Wychowanie prorodzinne i profilaktyka HIV/AIDS oraz ciąż nastolatków są tematami poruszonymi w wielu krajach.

Profilaktyka ryzykownych zachowań seksualnych w dobie społeczeństwa konsumpcyjnego, w czasach, gdy zewsząd napływają komunikaty świadczące o seksualizacji kultury, jest zadaniem niezwykle trudnym. S. Grzelak formułuje następujące wnioski na temat profilaktyki zachowań seksualnych, jak również powiązanych z nimi innymi niebezpieczeństwami (profilaktyka zintegrowana):

- pierwszoplanowym celem w zakresie profilaktyki w dziedzinie seksualności powinno być wspieranie postawy wstrzemięźliwości seksualnej do czasu zawarcia trwałego związku, później wierności jednemu partnerowi przez całe życie,
- stosowane programy muszą być dostosowane do warunków kulturowych odbiorców, uwzględniać i szanować ich światopogląd, wartości i religię,
- programy profilaktyczne powinny podawać informacje o swoich podstawach teoretycznych,
- muszą zawierać rzetelne informacje o konsekwencji zachowań ryzykownych – straszenie nieprawdziwymi argumentami jest niedopuszczalne,
- w oddziaływaniach edukacyjnych i profilaktycznych należy uwzględnić bardziej konsekwentnie etyczny aspekt informacji o sposobach działania, parametrach skuteczności oraz skutkach ubocznych metod antykoncepcyjnych,
- oddziaływania koncentrujące się na przeciwdziałaniu jednemu rodzajowi zagrożeń trzeba konstruować z troską o to, by wzmacniały przekaz z zakresu pozostałych obszarów profilaktyki problemów młodzieży,
- należy dążyć do rozwijania działań nakierowanych na wspieranie pozytywnego rozwoju młodzieży,
- przy upowszechnianiu programów profilaktycznych powinno się uwzględniać wyniki badań nad ich skutecznością (Grzelak, 2006, s. 275-284).

Podsumowując rozważania nad wpływem seksualizacji na wczesną inicjację oraz ryzykowne zachowania seksualne, a także nad rolą skutecznej profilaktyki można stwierdzić, że w Polsce ma miejsce proces przejmowania przez młodzież zachodnich wartości i zachowań propagowanych przez media, w tym obrazu ludzkiej seksualności. Wielość programów i propozycji dotyczących wychowania, relacji w rodzinie, roli kobiety, a także brak wartości, które w jednoznaczny sposób byłyby przedstawiane i reprezentowane przez środowisko rodzinne, szkołę, wychowawców i medialnych idoli powoduje dysonans między tradycyjnymi wzorcami zachowań a systemem wartości otoczenia oraz chaos aksjologiczny i dezorientację młodych ludzi. Aby pomóc dzieciom i młodzieży w podejmowaniu dobrych decyzji dotyczących ich przyszłości, konieczny jest spójny program edukacyjny oraz integracja podejmowanych działań na poziomie rodziny, szkoły, środowiska, polityki oraz mediów. W podejmowanych działaniach należy przyjąć zasadę *primum non nocere* oraz zwrócić uwagę na to, by promować czas młodości jako okres wzrastania i rozwoju nie tylko fizycznego, ale także kształtowania osobowości w poczuciu odpowiedzialności za swoje życie (Wróblewska, 2007).

Summary

Sexualisation of culture and risky sexual behaviors. A need for an effective prophylactic...

In the last years a person's sexuality is becoming an area of health and psycho-social problems. The studies confirm that there's an increased amount of Polish youths whom exhibit a liberalism in sexual behaviors. Until recently this phenomena mainly characterized the countries of Western Europe and the USA. The most problematic are the pregnancies of teenagers, infection with HIV/AIDS and venereal diseases. One of the main reasons of early initiation and taking up risky sexual behaviors is the sexualisation of culture. We are dealing with a trend towards an earlier start of children's sexual life, which is affected by models conveyed by mass media, family and by peers. That is the reason why an effective prophylactic is needed. A coherent educational program and the integration of the undertaken actions at the family, school, environmental, political and media levels is also necessary.

Literatura

- Carr A. (2004). *Program szkolnej profilaktyki w zakresie AIDS i chorób przenoszonych drogą płciową*, Gdańsk.
- Chomczyńska-Miliszekiewicz M. (2002). *Edukacja seksualna w społeczeństwie współczesnym. Konteksty pedagogiczne i psychospołeczne*, Lublin.
- Gola B. (2008). *Modele zachowań seksualnych w prasie młodzieżowej i poglądach nastolatków*, Kraków.
- Grzelak S. (2006). *Profilaktyka ryzykownych zachowań seksualnych młodzieży. Aktualny stan badań w Polsce i na świecie*, Warszawa.
- Grzelak S. (2007). *Seksualizacja*, „Świat problemów”, nr 6.
- Grzelak S. (2009). *Archipelag skarbów*, http://www.cmppp.edu.pl/node/13713/archipelag_skarbów, [22.10.2009]
- Kuzitowicz. (2007). *Wychowanie seksualne w IV RP*, http://www.gazeta.edu.pl/Wychowanie_seksualne_w_IV_RP-95_174-0.html, [22.10.2009].

Szymańska J. (2000). *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej profilaktyki*, Warszawa.

Wróblewska W. (2007). *Nastoletni Polacy wobec seksualności – aspekty demograficzne, społeczne i kulturowe*, http://www.wychowawca.pl/miesiecznik_nowy/2007/07-2007/05.htm, [22.10.2009].